

ABBAS HACIYEV

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN ƏSASLARI

**Ali məktəblərin filologiya fakültələri
üçün dərslik**

BAKI – 2010

Redaktoru: filologiya elmləri doktoru,
professor **H.Qasimov**

Rə'yçilər: prof. M.Allahmanlı
prof. **M.Mustafayev**
prof. **E.Quliyev**

Abbas Hacıyev. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları.
(Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərslik).- Bakı,
2010, 370 səh.

"Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslik tədris proqramının tələblərinə uyğun yazılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi-Metodik Şurası Azərbaycan dili və ədə-
biyyatı bölməsinin 18.06.1999-cu il tarixli qə-
rarı (protokol №9) ilə çap edilir.

ALİM, GÖZƏL MÜƏLLİM

Çoxsaylı elmi və ədəbi-tənqidi məqalələrin, dəyərli dərslük və dərs vəsaitlərinin, samballı monoqrafiyaların müəllifi - filologiya elmləri doktoru, professor Abbas Məhəmməd oğlu Hacıyev qırx ildən artıqdır ki, ali məktəblərdə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" və "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları"ndan mühazirələr oxuyur. Zəngin elmi-pedaqoji təcrübəsini, dərin biliyini tələbələrə aşılamaqdan xüsusi zövq alan professorun yüksək müəllim - vətəndaş layəqəti insanı heyran edir. Bu səbəbdən də ziyalılardan, tələbə-gənclərdən ona böyük hörmət və ehtiramı təbii görünür. Sağlam psixoloji mühit yaratmaq, mə'nəvi körpü salmaq iqtidarına malik olan Abbas Hacıyev, eyni zamanda Azərbaycan ədəbi tənqidinin aparıcı nümayəndələrindən biri kimi tanınır və seçilir. Onun hərtərəfli elmi-nəzəri yetkinliyini və dərin savadını özündə ehtiva edən "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" (1988), "Sənətkarın yaradıcılıq fərdiliyi" (1990), "Bədii əsərin strukturu" (1992), "Ədəbi növlər və janrlar" (1994) adlı dərs vəsaitləri və "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" (1996) dərsliyi uzun illər ədəbiyyatşünaslıq sahəsində apardığı yaradıcı elmi axtarışların, fəal konseptual mövqe nümayişinin nəticəsi kimi böyük maraq doğurur. Büünövrəli "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" və "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" dərslükləri yaratmaq təşəbbüsləri professor Abbas Hacıyevin nəzəri təfəkkürünün zənginliyinin nümayişi kimi artıq gerçəkləşmişdir. O, Azərbaycan bədii nəsrinin, dramaturgiya və milli teatr tarixinin ən yaxşı tədqiqatçılarından biridir. "Tiflis ədəbi mühiti" (1980), "Mirzə İbrahimov" (1982), "Tiflis Azərbaycan teatri" (1984), "Yazıçı şəxsiyyəti və bədii qanunauyğunluq" (1986) monoqrafiyaları və bədii yaradıcılığın önəmli sahələrinin tədqiqinə həsr olunan digər əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öz dəsti-xətti ilə seçilən görkəmli bir alimin varlığından xəbər verir.

Elmi axtarışlarında sələflərinin fikir və mülahizələrinə qayğı və e'tiramla yanaşan, varisliyi daim diqqət mərkəzində saxlayan Abbas Hacıyev, eyni zamanda, özünün orijinal baxışlarını tutarlı elmi məntiq və dəlillərlə əsaslandırır. Dərslüklərində problemləri tipoloji təhlilin verdiyi imkanlar əsasında açıqlayır, tarixlə müasirliyin həddlərini, bunların estetikasını inandırıcı faktlarla müəyyənləşdirir, metodologiya məsələlərinin şərhini vüluqar sosioloji baxışlarından təmizləyir, ədəbi mühitin saflıq və müasirliyinə, orijinallıq və xəlqiliyinə nəyə görə üstünlük ver-

diyini əsaslandırır. Bu baxımdan "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları"da və ümumiyyətlə, onun əsərlərinin tədqiq obyektində mifologiyanın, folklorun, ədəbiyyat tarixinin möhkəm zəmin tutması təsadüfi deyildir, elmi qanunauyğunluqdur.

İste'dadlı və orijinal üslublu bir alimin - Abbas Hacıyevin elmi yaradıcılığı ilə yaxından tanış olanlar çox gözəl bilirlər ki, onun tədqiqatları özünəməxsus olub, orijinal təhlili və ümumiləşdirmə gücünə malikdirlər və burada müəllifin elmi konsepsiyasının aydınlığı qabarıq görünür. Şe'rin poetikasını və incəsənətin bir çox sahəsinin ciddi problemlərini tarixilik baxımından dəyərləndirən professor qaynaqları təbii olaraq diqqət mərkəzində saxlayır. Bunlar tədqiqatçının təfəkkür imkanlarının genişliyindən, intellektual səviyyəsinin yüksəkliyindən, nəzəri hazırlığının hərtərəfliliyindən xəbər verir. Sənətin idraki imkanlarını, mə'nəvi məqsədlərini açmaq, bədiliyi, bir də məzmun və forma vəhdətində axtarmaq, yaradıcılıqda ideya-estetik bütövlüyün fəlsəfəsini geniş dərk imkanları da bununla bağlıdır. Belə böyük elmi-nəzəri və pedaqoji təcrübəyə malik olmağın nəticəsidir ki, professor Abbas Hacıyev dərslərinin - "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları"nın predmetini dərinləşdirir, daxili əlaqələrin məntiqini sərrast müəyyənləşdirir.

"Ədəbiyyatşünaslıq" - çox mürəkkəb, çox çətin elm sahəsidir. Onun poetik imkanları, yaradıcılıq vasitələri, ədəbi meyl, cərəyan və metodları, ədəbi növ və janrları, dünyanı dərk və obraz yaratmaq üsulları tədricən, ədəbi mərhələdən ədəbi mərhələyə, dünya ədəbiyyatının ən'ənə və təcrübəsi əsasında formalaşır, həmişə zənginləşmə, təzə elmi çalılar alma prosesi keçirir. Dünya ədəbiyyatını çox mükəmməl bilən Abbas Hacıyev bunları nəzərə almış, ancaq səciyyəvi faktlarla düşünmüş, əsərdə hərtərəfli elmi ümumiləşdirmə yolu seçmiş, nəticədə yeni mündəricəli, tamam orijinal axarlı bir dərslük yazmışdır.

Abbas Hacıyev ciddi alim, nüfuzlu və təcrübəli müəllim-pedaqoqdur. Alimin N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı tarixi" kafedrası kimi nüfuzlu bir kafedraya rəhbərlik etməsi, sağlam elmi-pedaqoji mühit yaratması da onun şəxsiyyətinin tamlıq və bütövlüyündən irəli gəlir. Saf əməl və qayə adamı olan bu alim gənclərin elmə yiyələnməsi yolunda qüvvə və bacarığını əsirgəmir, qayğı və tələbkarlığını, vətəndaşlıq narahatlığı və milli ləyaqətlə həyata keçirir. Onun istər rəhbərlik etdiyi kafedrada, istərsə də kənar elmi-tədris müəssisələrində çalışan alimlərin yetişməsində böyük rolu və əməyi vardır. Onlarla gəncin inkişaf edib elmlər namizədi və elmlər dok-

toru dərəcəsinə yiyələnmələrində Abbas Hacıyevin çəkdiyi zəhmət təqdirəlayiqdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, gözəl müəllim olan Abbas Hacıyevi nəcib insani dəyərlər, zəngin əxlaqi-mə'nəvi keyfiyyətlər səciyyələndirir. Bu səciyyəvi keyfiyyətlər onun tələbələrinə, formalaşdırdığı alimlərə, həmkarlarına, dost-tanışlarına diqqət və qayğısında özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Ona görə də tələbələri, iş yoldaşları və Respublikamızın qələm əhli onu ürəkdən sevir, dərin hörmət və ehtiram bəsləyirlər.

Himalay Qasimov

MÜQƏDDİMƏ

Ədəbiyyat incəsənətin növlərindən biridir, mürəkkəb məfkurə, icimai şüur formasıdır, varlığı duymaq, qiymətləndirmək və mənalandıрмаq, onu istəyə uyğun qurmaq və dəyişmək vasitəsidir; fərdi yaradıcılıqdır, incəsənətin fasiləsiz inkişaf edən, həmişə yeni çarlarla zənginləşən, təsirinin genişlik nə dərinliyi ilə fərqlənən sahəsidir. Onun predmeti varlığı müxtəlifliyi, həyatın "Həyat formasında" (Çernişevski) hissi - emosional ifadəsidir. Burada insanın insani mahiyyəti təkmilləşdirilir, şüura, təxəyyül və iradəyə, mə'nəvi varlığa tə'sir göstərilir, "ideya personaja çevrilir" (Balzak). Duyulan, dərk edilən fərdiyyət hərəkət edir, varlığında dərin milli-vətənpərvər mə'na-məzmun daşıyır.

Bədii "yaradıcılıq hərəkət edən, sakitlik bilməyən, həmişə inkişaf tapan idraktır" (Höte). Bu bənzərsiz sənətdə insanın psixologiyası, fikri-mə'nəvi aləminin mürəkkəbliyi ifadə olunur, hiss və duyğunun, arzu və düşüncənin, ətraf mühitin zənginlik və rəngbərəngliyi göstərilir. Məzmunlu əsər özündə ideya-emosional cəhətləri birləşdirir, oxucuda fikir və təsəvvür, meyl və arzu oyadır, onun kamilləşməsində, zamanın tələbləri səviyyəsində dayanmasında, sinfi şüura yiyələnməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu ona görə belədir ki, sənətkar gerçəkliyi özünün dünyagörüşünə, fərdi yaradıcılıq konsepsiyasına, istək və arzusuna uyğun ifadə edir, insanı müasirliyə, humanist və vətənpərvər düşüncəyə, nəcib duyğulara, gözəllik idealına istiqamətləndirir. Onda təzə fikir, təzə ümid və təzə hisslər oyadır, çirkinlik və eybəcərlikdən çəkindirir, mübarizə aparmağı, həyatı sevməyi və yaşamağı öyrədir. Ancaq bədii əsəri duymaq və dərk etmək, onu obyektiv qiymətləndirmək asan deyildir. Bu, bədii zövqün formalaşmasından, ədəbiyyatşünaslıqla tanışlığın dərəcəsindən asılıdır.

Müstəqil sahəsinin - ədəbiyyatşünaslığın inkişafını tarixən dünya ədəbi prosesinin özünəməxsusluq qazanması, onun yeni ədəbi meyl və üsullarla, yeni ədəbi cərəyan, yeni fərdi bədii üslub və metodlarla zənginləşməsi, dövrlərin tələbləri ilə məzmunla formanın daha dinamik, daha tə'sirli axarlara düşməsi şərtləndirmişdir; yə'ni bir elmi sistem, bir estetik idrak forması kimi ədəbiyyatşünaslığın formalaşması dünya bədii mədəniyyətinin kamillik və yetkinliyindən kənarda inkişaf tapmamışdır.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIN ŞÖ'BƏLƏRİ

Ədəbiyyatşünaslıq əhatəli və tutumlu sahədir, ədəbiyyatdan, onun qanunauyğun inkişafından və spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs edən elmdir. Ədəbiyyatşünaslıq bədii əsərin elmi-metodoloji dərkinə və qiymətləndirilməsinə, ədəbi-tarixi hadisələrin öyrənilməsinə, ənənə və təcrübənin ümumiləşdirilməsinə kömək edir; cavan filoloqu sənətkarın yazı laboratoriyasını və yaradıcılıq konsepsiyasını, ədəbi məktəbləri, cərəyan, üslub və metodları, bütövlükdə ədəbi prosesi tarixən hərəkətdə dərəkə istiqamətləndirir. Çox geniş bir sahə - ədəbiyyatşünaslıq bir-birini tamamlayan, bir-birini zənginləşdirən üç müstəqil şö'bəyə ayrılır: ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid və ədəbiyyat nəzəriyyəsi.

ƏDƏBİYYAT TARIXİ

Hər xalqın özünün yazılı və şifahi ədəbiyyatı, demək, ədəbiyyat tarixi vardır. Ədəbiyyat tarixi milli-mə'nəvi sərvətdir, bədii-tarixi salnamədir, "xalq həyatının güzgüsü", "xalqın şüuru" (Bəlinski) və onun bədii təfəkkür tarixidir; ədəbiyyatşünaslığın geniş və əhatəli sahələrindən biridir.

Bütün xalqların ədəbiyyat tarixi milli bədii sərvətə əsaslanır, onu sistemləşdirir, ümumiləşdirir, ədəbi qanunauyğunluqları xalqın tarixi, dövrlərin iqtisadi və ictimai-siyasi mənzərəsi ilə vəhdətdə öyrənir. Xalqın ədəbiyyat tarixi milli məhdudluq, milli çərçivə deyildir. O nə qədər milli spesifik xüsusiyyət daşısa da, bütün dövrlərdə bir o qədər bəşəri, humanist və vətənpərvər səciyyə daşımış, xalqların ədəbiyyatı ideya-fikri baxımdan bir-birini tamamlamış, ədəbiyyatlar qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı zənginləşmə prosesində inkişaf tapmışdır. Buna görə də dünya ədəbiyyatı tarixi xalqlar ədəbiyyatının cəmindən, bir-birinə qovuşmasından əmələ gəlmişdir.

Ədəbiyyat tarixini sistemləşdirmək və ümumiləşdirmək, onu elm sahəsinə çevirmək çətin, mürəkkəb prosesdir. Ona görə ki, bu sahənin mütəxəssisi təkcə əlyazmaları, təzkirə, cümlə, ədəbi xronika və tərcümeyi-hal materialları, bədii əsər, ədəbi qeyd və xatirələrlə kifayətlənmir, həm də bədii mədəniyyəti, yazıçının dünyagörüşünü və yaradıcı-

lıq laboratoriyasını, onun şəxsiyyət və yazı manerasını, yaradıcılıq metodunu və ədəbi istiqamətləri ümumi-mədəni, ümumi ictimai-iqtisadi və elmi-fəlsəfi mühitlə, xalqın inkişaf tarixi ilə bağlı, əlaqədə öyrənilir. Ədəbi əlaqə və qarşılıqlı tə'sirin, ədəbiyyatın inkişaf mərhələlərinin, üslub və forma müxtəlifliyinin elmi şərhinə, şifahi xalq ədəbiyyatının ideya-estetik mahiyyətinin açılmasına qayğı göstərir.

Ədəbiyyat tarixçisi həm ədəbi şəxsiyyətlərə və onların yaradıcılığına, həm də ədəbi metod, ədəbi növ və janrlara tarixən yanaşır. Tarixi bədii faktları ümumiləşdirir, yaradıcılıq prosesinin inkişafını sistemli izləyir, ehtiyac duyanda sənətkarın sosial mühiti haqqında geniş fikir söyləyir. Onun müqayisə və paralelləri ədəbi mühitin mahiyyətindən doğur, ədəbi mənzərənin inkişafını şərtləndirir; ədəbiyyatın öz daxili qanunları ilə necə, hansı axarda, hansı ən'ənelər, hansı yaradıcılıq prinsipləri ilə inkişaf etdiyini göstərir, bə'zən əsərin elmi-tekstoloji tədqiqinə üstünlük verir, tarixi-coğrafi şəraitin səciyyəsini açır, mükəmməl elmi dövrləşdirmə aparır.

Ədəbiyyat milli-ictimai, milli-mə'nəvi tarixə çevrilən prosesdir. Bu proses əsrdən əsrə, ədəbi mərhələdən ədəbi mərhələyə zənginləşir. Onun ideya-məzmunu, forma-təsvir vasitələri, ədəbi meyl, ədəbi məktəb və cərəyanların istiqamətləri dəyişir. Bir ədəbi meyli başqa bir ədəbi meyl, bir ədəbi məktəbi başqa bir ədəbi məktəb, bir üslubu başqa bir üslub əvəz edir. Bə'zən də üslubların, ədəbi meyl və ədəbi məktəblərin tipləri inkişafını paralel davam etdirir. Həyatı, insanın mə'nəvi-psixoloji dünyasını hərtərəfli ifadə etmək üçün təzə janrlar, təzə yazı-ifadə tərzləri yaranır. Hər ədəbi nəsil ədəbiyyata özünün ədəbi payını verir. Ədəbi nəsilər ən'ənəyə, klassik ədəbiyyatın təcrübəsinə söykənir, onu təkcə bədii yaradıcılıqda yaşatmır, həm də təzə müasirlik çalarları ilə zənginləşdirirlər. Ədəbiyyat tarixçisi bunlara ciddi fikir verir, bədii mədəniyyətin müasirlik, humanist və vətənpərvərlik ruhunun, idrakı-tərbiyəvi əhəmiyyətinin təhlilini qabardır.

Müxtəlif ölkələrdə, o sıradan Azərbaycanda ədəbiyyat tarixi yaratmağın, ədəbi prosesi öyrənməyin, onu sistemləşdirmək və ümumiləşdirməyin çoxəsrlik ən'ənəsi vardır. Azərbaycanda bu ən'ənə başlanğıcını, cümk, təzkirə və müntəxəbatlardan almışdır. Təzkirəçilər imkanları daxilində dövrü, dövrün xüsusiyyətlərini öyrənmiş, öz toplularında ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında məzmunlu fikirlər söyləmişlər. "Təzkilərərdə bədii nümunələrə geniş yer verilsə də, müəlliflər çox

zaman bədii əsərlərin seçilməsinə müəyyən estetik baxışa əsasən yanaşmış, topluya düşən sənətkarların yaradıcılıqları haqqında məlumat verməyə çalışmışlar. Təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilk nümunələridir və klassik irsin toplanması, yayılması və təbliği, ayrı-ayrı yazıçılar haqqında müxtəlif xarakterli məlumatların qorunub saxlanması sahəsində böyük iş görmüşdür. Təzkirə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən uzunömürlü, həm də kütləvi şəkillərindən biridir. Onun Şərəfəddin Rami, Sadiq bəy Sadiqi, Əhdi Bağdadi, Sam Mirzə, Lütfəli bəy Azər kimi müəllifləri təkcə Azərbaycanda yox, Orta və Yaxın Şərqdə də məşhur olmuşlar".¹ Sonralar Firudin bəy Köçərli ədəbiyyat tarixi yaratmağın elmi məktəbini, ənənəsini yaratmışdır. Bizim günlərimizdə H.Arash, Mir Cəlal, M.Rəfili, Cəfər Xəndan, Əhməd Cəfəroğlu, F.Qasımzadə, M.H.Təhmasib, M.Quluzadə, K.Talıbzadə, Ə.Mirəhmədov, K.Məmmədov, P.Xəlilov və başqaları bu ənənəni daha da dərinləşdirmişlər.

ƏDƏBİ TƏNQİD

Müəyyən mə'nada ədəbiyyat tarixinin vəzifəsi və üsulları ədəbi tənqiddə yaxındır. Ədəbiyyat tarixi ədəbi tənqidin təcrübəsini, ənənə və ümumiləşdirmələrini "dərinləşdirir və təshih edir, ədəbi-tarixi hadisələri toplayır, öyrənir, nizama salır, qiymətləndirir. Ədəbiyyat tarixçisi ədəbiyyatın inkişafını xalqın və ölkənin ictimai-tarixi inkişafı ilə, ədəbi inkişafı təyin edən ictimai münasibətlərlə əlaqədar bir şəkildə öyrənir, ayrı-ayrı yazıçılara və onların əsərlərinə tarixi görüşlərlə qiymət verir: tənqidçi isə hazırkı şəraitə əsaslanır. Ədəbi əsərin konkret bədii ideya təhlilini zamanın ədəbi mübarizələri ilə bağlayır. Ədəbi mübarizədə tənqid kəskin bir silah olduğu kimi, ədəbiyyat tarixi də böyük ictimai əhəmiyyətə malikdir. Hər ikisi ədəbi hadisələri düzgün anlamağa və müasir ədəbiyyatı düzgün yollarla inkişaf etdirməyə çalışır".²

Dünya xalqlarının nə şifahi, nə yazılı ədəbiyyatı, nə də ədəbi tənqidi eyni vaxtda yaranmamışdır. Çində, Hindistanda, Yunanıstanda,

¹ Kamal Talıbzadə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, 1998, s.9.

² M.Rəfili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş, Bakı, 1958. s.40

qədim ərəblərdə və türkdilli xalqların çoxunda erkən yazı mədəniyyəti olmuş, ədəbi-nəzəri fikir təşəkkül tapmış, xüsusən Yunanıstanda bədii əsərə fəal, çevik münasibət bəslənmişdir. Çünki burada ədəbi tənqid az qala ədəbi proseslə bir vaxtda, paralel yaranmışdır. İntibah dövründə isə tənqidi fikir güclənmiş, sistemli istiqamət almışdır. XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərindən Avropada ədəbi tənqid inkişaf edir, ədəbi prosesin tərkib hissəsinə çevrilirdi. Rusiyada isə gec, XVIII əsrin tükənəcəyindən elmi-nəzəri və ədəbi-tənqidi məqalələr yazılır, yaradıcılıq metodlarına və ədəbi cərəyanlara, bədii tərcüməyə, ayrı-ayrı əsərə münasibət bildirilir, fərdi üslublu, geniş dünyagörüşlü tənqidçilər formalaşır.

XIX əsrin ortalarına, M.F.Axundova qədər Azərbaycanda sistemli, ədəbi mühitlə vəhdətləşən, onu tamamlayan ədəbi tənqid olmamışdır. Ancaq XI əsrdə Xətib Təbrizi ("Şərh divan əl Həməsə", "Əl-Kafi fil-əruz və-l qəvafi", "Şərh divan Əbu Təmai"), Yusif Xoynlu ("Tənvir"), XIII əsrdə Nəsrəddin Tusi ("Mizanül-əş'ar", Əsasül iqtibas"), Məhəmməd Övfi ("Lübabül-Əlbab"), XIV əsrdə Əssar Təbrizi ("Əl vafi fi te'dadil-qəvafi") və Şərafəddin Həsən Rami Təbrizi ("Həqadiqül-hədəiq" və "Ənisul-üşşaq"), XV əsrdə isə Vahid Təbrizi ("Risaleyi-Cəmi müxtəsər") və Məhəmməd Rəfi Dost Məhəmməd oğlu ("Məş-rəbül-ətşə") bədii əsərlərə şərh yazmış, incəsənətin mahiyyəti, məqsəd və vəzifəsi haqqında fikirlər söyləmiş, ədəbi-tənqidi yaradıcılıqla məşğul olmağın ən'ənəsini yaratmışlar. Buna görə də Azərbaycan "Tənqidi fikrinin ilk janrı X-XI əsrlərdə "bədii əsərlərin məzmununu açan şərhlər şəklində meydana çıxmışdır. Şərh bir janr kimi tənqidi-bibliografiyaya yaxın olmuş və yazıçı ilə oxucu arasında anlaşma, əlaqə yaratmaq məqsədini işləmişdir.

Şərhçilər dövrlərinin məşhur filoloqları idilər, tanınmış şairlərin əsərlərini beyt-beyt izah edir, onların mə'nasını açırdılar. Şərhçilərdən orta əsr şairlərinin özləri kimi ensiklopedik bilik, zəngin mə'lumat tələb olunurdu. Bədii əsərlərin təhlili üçün onlar tez-tez tarixi, fəlsəfi etnoqrafik, dini, əxlaqi problemlərə, dilçilik və üslubiyyat məsələlərinə müraciət edirdilər. Görünür, tənqidin, ədəbi təhlilin ilkin mərhələdə bu şəkil olması oxucuların tələbatı və səviyyəsi ilə bağlı olmuşdur, oxucu səviyyəsi təhlilin şərh şəkli alması zəruriliyini yaratmışdır. Beləliklə, tənqidçi (şərhçi) - oxucu münasibəti o zamankı tənqidin əsasında dururdu. Ancaq şərhlər, izahlar arasında tez-tez şərhçinin sənət, sə-

nətkar və yaxud ədəbi proses barəsində deyilən fikirləri də süzülüb keçirdi. Həmçinin, şərhçi ayrı-ayrı ədəbi məsələlər barəsində öz mülahizələrini söyləyir, yeri düşdükcə başqa şərhçilərlə mübahisə də edirdi. Şərhçilər şərhin vəzifələri və mövqeyi haqqında da konkret təsəvvürə malik idilər və onun nəzəriyyəsinə yaratmaq təşəbbüsündə də olmuşdular".³

XI əsr mütəfəkkirləri - Əbülfərəc Əbdül Vahid Vərsani, Səid ibn Qasim Bərdəi, Əbdülhəsən Zəncani, Hüseyn ibn Cibril Mərəndi, Əli ibn İbrahim Urməvi, Əbubəkir Məhəmməd ibn Abdulla Əbhəri və Əbuzürə Ərdəbili şərh, risalə, cümk və təzkirələrində əsərə, ciddi, qərəzsiz yanaşmağı tələb edir, şe'rın məzmununu, mə'nə və forma müxtəlifliyini açır, sözün düzümünə və bədii imkanına, dövrün işlək ədəbi janrlarına münasibət bildirirdilər. Bu dövr Xətib Təbrizi, Eyn əl-Quzat və Yusif Xoylu daha məzmunlu şərhələr yazır, əsəri tənqidi fikirdən bütöv keçirirdilər. Xətib Təbrizi ərəbdilli poeziyadan danışanda, məzmunla formanı bir-birindən ayırmır, onları vəhdətdə götürür, şərhin aydın və konkret yazılmasını, şərhçinin geniş mə'lumat və dərin biliyə, üslubları fərqləndirmək, ədəbi mühiti real dərk etmək imkanına malik olmasını arzulayırdı. Çünki "Ədəbiyyat və dilçilikdə rəyasətə çatan", adı "ölkələr dolayan" Xətib Təbrizi ərəb qəsidələrinə, Əbu Təmmanın poeziyasına (4 cildə) və ilahiyyata (4 cildə) mükəmməl elmi şərhələr vermiş, ərəb leksikoqrafiya və qramatikasını inkişafda öyrənmiş, traktatlar yazmış, V-VIII əsrlər ərəb şe'rinin ən'ənə və təcrübəsini ümumiləşdirmiş, bədiyyat, üslubiyyat, məzmunla formanın birliyi və ərüz vəzninin spesifik xüsusiyyətləri haqqında fikirlər söyləmiş, "şairlik ilahi vergidir" - demişdir.

"Şe'ri təhlil etmək onu yazmaqdan çətinidir" - fikrini əsaslandırmağa çalışan Xətib Təbrizi məzmunu formadan ayırmamış, həyatiliyi, sözün misrada, ya beytdə daşdığı mə'nəni əsas almış, bədii əsərin dilinə qramatik normalarla yanaşmış, üstünlüyü şe'rın "xalqa dayaq" olmasına, onun dərin məzmun-ideya daşmasına vermişdir. "Ərəblər şe'ri özlərinin salnaməsi edərək onunla ləyaqət və münasibətlərini qoruyur, əlamətdar günlərini və tərifəlayiq məziyyətlərini hişf edir, şan-şövkətli dövrlərini əbədiləşdirir, olub-keçmiş zamanlarını xatirələrdə yaşadır, düşmənlərlə apardıqları müharibələrin yaddaşlarda sax-

³ Kamal Talıbzadə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, 1984, s.10.

lanılmasına nail olur, müqəddəs e'tiqadlarını nəsil-dən-nəsilə ötürürlər".

Həm Xətib Təbrizinin, həm də Yusif Tahiroğlu Xoylunun yaradıcılığında "Mə'nalar sözlərin, sözlər də mə'naların bəzəyidir". Eyni zamanda, Yusif Xoylunun şərhlərində şe'r zövqü oxşayan, fikri hərəketə gətirən, insanı zənginləşdirən, mə'nalı söz və ifadələri, oynaq forma ilə tə'sirli məzmunu özündə birləşdirən sənətdir. Bunlarla yanaşı, erkən orta əsrlərdən XIX əsrin əvvəllərinə qədər ərəb, fars və türkdilli ədəbiyyatda tənqid sinkretik xarakter daşmışdır. Şərhçilər peşəkar tənqidçi olmamış, ədəbi-tənqidi əsərlər yazmamışlar. Onlar misranı, beyt və bəndi şərh edəndə, bədii yaradıcılığa münasibət bildirəndə haşiyələrə çıxmış, elmin bir çox sahəsindən, kainatdan, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin bənzərsizliyindən danışıbmışlar. Özbək alimi A.Hayitmetov bunları - cünk, təzkirə və svodları, xatirə və me'muarları ədəbi tənqidin sonrakı inkişaf formaları hesab etmiş, onun təşəkkülünü yazı mədəniyyətinə qədərki dövrdən-şifahi ədəbi söhbət və mübahisələrdən, şifahi ədəbi şərh və yığıncaqlardan başlamışdır.

İlk şərhçi - tənqidçilərin yaxın müasirləri - Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli və başqaları bədii əsərlərində sənətə, sözün mə'nə və poetik tutumuna, yaradıcılığın özünəməxsusluğuna münasibət bildirmişlər. M.F.Axundov, sonralar isə Firudin bəy Köçərli ədəbi tənqidlə ardıcılıqla məşğul olmuşlar.

XIX əsrdən ədəbi tənqid bir axarda, bir istiqamətdə inkişaf etməmişdir. Realist ədəbi tənqid mürtəcə görüşlərə, "xalis sənət" və "sənət sənət üçündür" nəzəriyyələrinə, biryönlü estetikaya əsaslanan konservativ anlayış və bədii dərk sisteminə qarşı mübarizə aparmışdır. XIX əsrin 50-60-cı illərində rus liberal və simvolist tənqidçiləri yaradıcılığın məzmununu hərtərəfli açmağa bilmir, sənətin həyatla əlaqəsini kəsməyə çalışırdılar. Onların niyyəti incəsənətin sosial-sinfi xarakterini danmaq, onu xalq arzu və amallarından uzaqlaşdırmaq idi.

Ədəbi tənqid sərbəstliyi və özünəməxsusluğu ilə fərqlənsə də, ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı, əlaqədə inkişaf tapır. Ədəbiyyat tarixçisi ədəbi-tənqidi materialı öyrənir, sistemləşdirir, ondan yaradıcı, məqsəduyğun istifadə edir. Həm ədəbiyyat tarixçisi, həm də tənqidçi mühakimə yürüdəndə ədəbiyyat nəzəriyyəsinə söykənir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsini hərtərəfli öyrənmədən kamil mündəricəli

tənqidçi olmaq, elmi maraqları səviyyəsində dayana bilən ədəbiyyat tarixi yazmaq qeyri-mümkündür.

Ədəbi tənqid ədəbiyyatşünaslığın bir qolu, bir şəxsi olsa da, sərbəst, müstəqil sahədir. Bu sahə aktuallığı, cariliyi, çeviklik və fəallığı ilə fərqlənir. Ona görə də tənqidçi ayrı-ayrı əsərə, bütövlükdə ədəbi prosesə, klassik ədəbiyyata dövrün, müasirliyin nəzəri-estetik tələbləri səviyyəsindən yanaşır; əsərin ideya-fikri mənasını açır, onun ədəbi prosesdə yazıçının yaradıcılığında yer və mövqeyini müəyyənləşdirir, bədii mahiyyətin dərkində oxucuya kömək edir; sənət və sənətkar qarşısında tələblər qoyur; ehtiyac duyanda xalqılıqdan, ənənə və novatorluqdan, yazıçının yaradıcılıq təbəddülatından, ədəbi əlaqə və qarşılıqlı təsirdən danışır; haşiyə və ric'ətlərə çıxır, mühakimə yürüdür, müqayisələr aparır, əsərin yarandığı mühitə, dövrə və zamana münasibət bildirir.

İstə'dadlı tənqidçi ədəbi prosesdə özünəməxsus üslubu, yazı manerəsi, dünyagörüşünün genişliyi, həyatı dərk və duyumunun dərinliyi ilə seçilən fərd, ədəbi-elmi simadır. Cəmiyyətə real baxışı və təcrübəsi, nəzəri hazırlığı, ədəbi-tarixi hadisələri dərinləndirən öyrənməsi, müasirlik və bədii anlayışının hərtərəfliliyi, ədəbi prosesə yaradıcı daxil ola bilməsi, xüsusi duyum qabiliyyəti tənqidçinin formalaşmasında, ədəbi nüfuzə çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. V.Q.Belinski deyirdi: "Tənqid sadəcə bədii əsərin qiymətləndirilməsi, nəzəriyyəni təcrübəyə tətbiq etmək, əlavə etməkdir, yoxsa mə'lum ədəbi faktlardan nəzəriyyə yaratmaq sə'yidir? Bə'zən hər ikisidir, çox zaman bunlar bir yerdədir. Sonra, tənqid necə olmalıdır? Gözəlliyi, incəsənəti mühakimə etmək vəzifəsini öhdəsinə götürən bu və ya başqa şəxsin xüsusi rə'yinin ifadə olunmasıdır, yoxsa, əvvəlki təcrübələrin, müşahidələrin nəticəsi olan və onların nümayəndələrinin şəxsinə dövrün hakim rə'yinə çevrilən rə'ylərin ifadəsi olmalıdır? Şübhəsiz ki, tənqid həm birincinin, həm də ikincisinin, həm şəxsi fikrin, həm də dövrün hakim estetik fikrinin ifadəçisi olmaq hüququna malikdir. Lakin birinci halda... Tənqid ilk növbədə irəliyə doğru addım olub, yeniliyin kəşfinə, biliklər sərhədinin genişlənməsinə, hətta bu sərhəddin tamam dəyişdirilməsinə, kamilləşdirilməsinə xidmət etməli, dahilik işi olmalıdır. İkinci halda tənqid az cəsarət göstərir, bununla belə özünə arxayındır və öz zamanəsinə sadıq qala bilər. Beləliklə, birinci növ tənqid ümumi qanundan kənar xüsusi

haldır, böyük və nadir hadisədir; ikinci növ tənqid isə öz zamanəsinin gözəllik, incəsənət haqqında hakim anlayışların izahı və təbliğidir".

Ədəbi tənqidin bədii əsərdən tələbi müasirliyin, xalqilik və novatorluğun, xalqın bədii-estetik zövqünün tələbidir. Ədəbi tənqid ədəbi inkişafı istiqamətləndirir, dövrün ədəbi məhsulunun məna və məzmununu açır, onu qiymətləndirir, bədii əsərlərin poetik, sosial, mə'nəvi-əxlaqı təhlilini verir.

Yeni mündəricəli, orijinal üslublu tənqidçi geniş miqyasda düşünə bilir, həm öz dövrünün ədəbi hərəkətindən, həm də tarixi - bədii faktlardan yazır, onların haqqında fikir söyləyir. Ancaq tənqidçini tarixi-bədii faktın, klassik abidənin müasir dövr üçün idrakı-tərbiyəvi əhəmiyyəti daha çox maraqlandırır. Klassizmin nəzəriyyəçisi Bualo deyirdi: "Sizi tənqid edən adam gərək ağıllı və nəcib... dərin və hər şeydən baş çıxaran adam olsun: belə olarsa tənqidçi sizin əsərinizdə elə qüsurlar tapıb göstərə bilər ki, hətta siz özünüz də o qüsurları öz-özünüzdən bəlkə də gizlətməyə çalışırdınız. Tənqidçi o saat əsərdəki gülməli dolayışlıqı həll edər, sizdə ümid hissi əmələ gətirər, bütün şübhələrinizi dağıdır və sizə izah edər ki, yaradıcılıq tə'bi gələndə ilham insanın qəlbinə hakim olur, insanın aqlını da qanadlandırır".

Məqalə çap etdirmək, ədəbi inkişafı sistemli izləmək hələ tənqidçi olmaq demək deyildir. Tənqidçi həssaslığı, zövqünün yetkinliyini, düşüncəsinin genişlik və fəlsəfi dərinliyi, üslubunun müəyyənliyi ilə seçilən ədəbi fərdiyyətdir. O həmişə bədii-estetik fikrin, müasirliyin yüksək tələbləri səviyyəsində dayanır, ədəbi prosesin inkişafına düzgün istiqamət verir.

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ

Ədəbi-estetik fikir, sənət nəzəriyyəsi həmişə inkişaf, təkamül keçirmişdir. Qədim yunan, roma, slavyan və türkdilli xalqların ədəbiyyatında ədəbi növlər və janrlar, təsvir və ifadə vasitələri, bədii dərinlik üsulları, obrazın daxili ifadəsi zaman keçdikcə zənginləşmiş, təzə işlək formalar yaranmışdır. Emil Verxranın ilk dəfə istifadə etdiyi sərbəst vəzn XX əsrin əvvəllərindən yayılmış, sonralar kütləviləşmişdir. Bütün dövrlərdə ədəbi janrlar bədii əsərlərin məzmun materialı ilə şərtlənmiş, forma məzmunundan törəmişdir. Amma Esxil, Sofokl, Evripid və Pin-

dardan, Firdovsi və Nizamiyə, Füzuli və Şekspirə qədər söz ustaları ədəbi cərəyanlar olmadan yazıb-yaratmışlar.

İlk sistemli ədəbi məktəb-klassisizm gec, XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Bütün bunlar və bədii yaradıcılığın sonrakı realist-romantik inkişafı ədəbiyyat nəzəriyyəsinin məzmununu genişləndirmiş, onun ictimai həyatda mövqə və əhəmiyyətini artırmışdır.

... Ədəbiyyatın ictimai-fikri mahiyyəti, poetik xüsusiyyətləri, xəlqilik, ən'ənə və novatorluq, ədəbi məktəblərin və üslubların tarixi-müasir əhəmiyyəti, məzmun-forma müxtəlifliyi, dildən, ifadə və təsvir vasitələrindən, ədəbi növ və janrlardan istifadə üsulları, ümumən bədii yaradıcılığın spesifikliyi və sənətin qanunauyğun tarixi inkişafı ədəbiyyat nəzəriyyəsinin predmeti, öyrəndiyi sahələrdir.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin varlığı, nəzəri-estetik prinsiplərinin müəyyənləşməsi real bədii faktıdan, ədəbi təcrübə və ən'ənələrdən, ədəbiyyatın qanunauyğun inkişafından asılıdır. Bu elm sahəsi bir xalqın yox, dünya xalqlarının bədii mədəniyyətinin inkişaf tarixinə, onun mərhələdən mərhələyə janrlar müxtəlifliyində yeni üsullarla zənginləşməsinə əsaslanır. Doğrudur, erkən orta əsrlərdə bəzi filosof və ədəbiyyatşünaslar Qərbi Avropa ədəbiyyatının nailiyyətlərinə - bədii fakt bolluğuna əsaslanmışlar; ancaq Aristotel məşhur "Poetika" əsərində bir xalqın - yunan ədəbiyyatının təcrübəsini ümumiləşdirmişdir. Bualo isə "Poeziya sənətində" klassizmin nəzəri əsaslarını, estetik prinsiplərini sistemləşdirmiş, qaydaya salmış, "özündən əvvəlki fikirləri ümumiləşdirərkən, onları işləmiş, inkişaf etdirmiş, öz dövrünün ədəbi təcrübəsinə əsaslanaraq, yeni və müasir tələblərlə zənginləşdirmiş, ədəbiyyatın və incəsənətin mahiyyəti, vəzifələri və tərbiyəedici rolu haqqında bir sıra maraqlı və indi də öz əhəmiyyətini itirməyən mülahizələr" söyləmişdir.⁴ Lakin "bu qədim əsərlər bir sıra poetik qanun-qaydaları, ədəbiyyatın bəzi mühüm nəzəri məsələlərini müəyyənləşdirən poetikadan ibarət olmuşdur" (Mir Cəlal).

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbiyyat tarixindən və ədəbi tənqiddən fərqlənir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi daha çox ümumi, bəşəri, səciyyə da-

⁴ Bualo. Poeziya sənəti. Bakı. 1969, s.10

şıyr. Nəzəri-estetik prinsiplərini, poetik qanunlarını dünya xalqlarının bədii ədəbiyyatının ən'ənə və təcrübəsi əsasında müəyyənləşdirir.

Dünya xalqlarının ədəbiyyatında yaranan ədəbi-bədii kəşflər, təzə janrlar, təzə bədii təsvir və ifadə vasitələri, obrazın, süjet və kompozisiyanın müxtəlif formalarda təkamülü, həyatın dinamik dərkinin müxtəlifliyi, yaradıcılıq metodlarının və fərdi üslubların yeni çalarlarla zənginləşməsi ümumiləşdirilir və elmi ifadəsini ədəbiyyat nəzəriyyəsinədə tapır. Bu mə'nada ədəbiyyat nəzəriyyəsi bütün dövrlərin bədii zövq sınağından çıxan ən'ənə və təcrübəyə söykənir və həmişə öz nəzəri müddəalarını, ədəbi-estetik prinsiplərini zənginləşdirmə və dərinləşdirmə prosesi keçirir. Demək, ədəbiyyat nəzəriyyəsi tarixi səciyyə daşıyır; O birdən-birə yaranmadığı kimi, birdən-birə də mükəmməl nəzəriyyə şəklinə düşmür. "Poetika" kitablarından qovaidi ədəbiyyətlərdən ədəbiyyat nəzəriyyəsinə doğru yüksəlir" (Mir Cəlal).

Poetika ədəbiyyat nəzəriyyəsi kimi əhatəli, çoxsahəli, çoxistiqamətli deyildir. Özülü Aristotel tərəfindən qoyulan poetika daha çox bədii əsərin estetik-tipoloji, bədii-daxili xüsusiyyətlərini, janr-üslub, məzmun-forma müxtəlifliyini öyrənir. Uzaq keçmişin filosofları poetikamya yaradıcılığın vacib nəzəri, ideya-estetik prinsiplərini sığırdıra bilməmişlər. Aristotel "Poetika"da ancaq yunan bədii mədəniyyətinin inkişaf özünəməxsusluğu, ədəbi meyl və üsulların çoxistiqamətliliyini ümumiləşdirmiş; təqlidin mənşəi və predmeti haqqında fikirlər söyləmiş, incəsənətin növ və janrlarının təsnifatını vermişdir. O, fikir söyləyəndə, məntiqini əsaslandırmaq istəyəndə məzmunla formanın vəhdətini, incəsənəti elmi müxtəlif sahələrindən ayıran spesifikliyi əsas almışdır. İnanmışdır ki, "tarix xüsusi və tək bir dəfə olub keçmiş əhvalatın, poeziya isə daha ümumi əhvalat və hadisələrin qələmə alınmasıdır". "Professor Asmusun yaxşı qeyd etdiyi kimi, ədəbiyyatda ehtimal edilən ona görə üstündür ki, özünün alternativliyinə görə, bircə dəfə olub-keçəndən daha universaldır və genişdir. Bir dəfə olub-keçən şey və əhvalat isə, elə birdəfəliyinə görə də məhduddur".

Müasir poetika klassik poetikaya oxşamır, genişliyi, hərtərəfliyi ilə ondan fərqlənir; ədəbiyyatı inkişaf mərhələləri, mürəkkəbliyi və məzmun dərinliyi, sosial funksiyası, forma-üslub müxtəlifliyi ilə, janrları bir-birinə bağlı vəhdətdə öyrənir.

Yeni mündəricəli əsər müasir həyatın, milli tarixi keçmişin, elmi-texniki tərəqqinin hərtərəfli bədii ifadəsidir. Aydın həqiqətdir ki, müa-

sir ədəbiyyatın mündəricəsini fəlsəfi-sosial məzmun, milli bədii forma şərtləndirir. Bu da real faktdır ki, qarşılıqlı təsir ədəbi inkişafın bütün dövrlərində olmuş, bu və ya digər xalqın sənətkarları tərəfindən milli şəraitə, ciddi bədii ehtiyaca uyğun, novatorcasına mənimsənilmişdir. Bizim günlərin poetikası bütün bunları, ədəbiyyatın fikri-forma təkamülünü, üslub-istiqlamət yeniliyini izləyir, onu ədəbi inkişafı vəhdətdə ümumiləşdirir. Bəzən poetika anlayışının tutumu sıxılır, bir xalqın, bir janr, bir ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılığı və ya bir əsərlə məhdudlaşdırılır. Belə məqamlarda poetika anlayışı ancaq türk ədəbiyyatının poetikası, Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası, yaxud Əlşir Nəvai yaradıcılığının poetikası, Şəhriyar şe'rinin poetikası, Səməd Vurğunun "Aygün" poemasının poetikası, tarixi roman janrının poetikası mə'nasında işlənir.